

Bedevaarten in de middeleeuwen

M. Boshart

b:k light

Dit is een uitgave van Booklight – dienstverlenende uitgeverij
Zie voor een overzicht van al onze titels (ook als e-book): www.booklight.nl

© 2012 M. Boshart / Booklight
ISBN 9789491472015
NUR 684

Vormgeving: weloveitwhenaplancomestogether.com
Omslagafbeelding: Pelgrim met Jakobsschelp, ca. 1550; tekening van Pieter
Bruegel de Oude (1525 - 1569), via wikipedia.org

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag, in welke vorm of op welke wijze dan ook, worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, transmitted or stored in any form or by any means without written permission of the publisher.

www.booklight.nl

Inhoudsopgave

INLEIDING	8
1. ‘WIJ GAAN OP NAAR HET HUIS VAN DE HEER’	14
1.1 Middeleeuwse bedevaarten: het voorspel	14
1.2 Middeleeuwse bedevaarten: de periode 1000-1500	19
1.3 Locaties van bedevaartsoorden	21
2. BEDEVAARTEN IN DE MIDDELEEUWEN: DE OMSTAN- DIGHEDEN	24
2.1 Inleiding	24
2.2 Politieke en maatschappelijke processen	27
2.3 Economische en demografische processen	31
2.4 De steden	36
2.5 Het religieuze leven	40
2.6 De pest	53
2.7 Als afsluiting	55
3. OVER HEILIGEN, WONDEREN EN RELIEKEN	59
3.1 Heiligen en hun verering	59
3.2 Wonderen	64
3.3 Relieken	70
4. HET WAAROM VAN PELGRIMEREN	84
4.1 Onderweg naar een heilige plaats	84
4.2 Bedevaart uit devotie	85
4.3 De boetebedevaart	90
4.4 Bedevaart als straf	94
4.5 De smEEK- en dankbedevaart	100
4.6 Bedevaarten uit genoegen	104
4.7 Diverse motieven	109
5. WIE GAAT TER BEDEVAART ?	113
5.1 Inleiding	113
5.2 Wie gaat ter bedevaart ?	114
5.3 De omvang van het pelgrimeren	123
6. DE PELGRIM ONDERWEG	129
6.1 De voorbereiding	129

6.2 De reis	136
6.3 Aankomst en verblijf	152
6.4 De thuisvaart	162
7. LANGS 's HEEREN WEGEN: INFRASTRUCTUUR VOOR DE PELGRIM	167
7.1 Pelgrimsroutes	167
7.2 De wegen	171
7.3 Onderdak	177
7.4 Schriftelijke hulp voor onderweg	183
7.5 Touroperating en bedevaart	192
7.6 Reisgezellen van een pelgrim	198
8. MARKETING EN MANAGEMENT VAN EEN HEILIGDOM	204
8.1 Het economische leven van een bedevaartsoord	204
8.2 Aflaten	211
8.3 Het Heilige Jaar	216
8.4 Bedevaart en politiek	218
9. SLOT	225

INLEIDING

‘De bedevaart was een van de belangrijkste instituties van de cultuur van de late middeleeuwen: nauwkeuriger, de bedevaart was een onderdeel van een samenstel van instituties waartoe de kruistochten, heiligenaanbidding, relikven en wonderen behoorden’ (1)

Dit boek gaat over bedevaarten tijdens de middeleeuwen in Europa. Bedevaarten vormen een belangrijk onderdeel van de toenmalige cultuur. Voordat we aan de bedevaarten kunnen beginnen moeten we het dus eerst eens over de context hebben waarbinnen zij plaats vinden.

Het beeld dat men heeft van de (latere) middeleeuwen verschilt per historische periode. Soms worden de middeleeuwen vooral met honger, kindersterfte, epidemieën, barbaars geweld en onderdrukking geassocieerd. ‘Intolerantie, gekoppeld aan geweld, foltering en fysieke uitschakeling is een gemakkelijke band met het begrip “Middeleeuwen” stellen Milis, Charon e.a. (2). De middeleeuwen vertegenwoordigen dan vooral een periode waarin de samenleving gebukt gaat onder feodaal geweld en onder het verstikkende gewicht van een kerk die elke vorm van zelfstandig denken en van intellectuele uiting verbiedt en die zich vetmest op kosten van de bevolking. Een periode gekenmerkt door brandstapel, slavernij en politieke anarchie. Dat is het beeld dat ons vooral door humanisten en protestanten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw is overgebracht en dat ook de voorkeur heeft van Marxisten uit de negentiende en twintigste eeuw.

In de negentiende eeuw, in de periode van de Romantiek, wordt dat beeld drastisch omgekeerd en gaan velen heel wat welwillender over de middeleeuwen denken. De daarbij passende gevoelens bestaan uit een mengsel van enerzijds nostalgie (veroorzaakt door een reeks van veronderstelde deugden en positieve eigenschappen van de middeleeuwse samenleving) en van anderzijds een afzetten tegen de rationalistische ontwikkelingen van de moderne tijd, waarbinnen de industriële revolutie wel het meest pregnante verschijnsel is (3). ‘Het waren schone, schitterende tijden, toen Europa een christelijk land was, waar één christenheid dit op humanitaire beginselen gevestigde werelddeel bewoonde. Een grote gemeenschappelijke belangstelling verbond de verst uit elkaar gelegen provincies van dit uitgestrekte geestelijke rijk’ schreef de Duitse dichter

Novalis in 1799. ‘Vol opgewektheid komt ieder zijn werk verrichten tot meerdere eer en glorie van God. De wildste driften worden getemd door het woord van de priester. Vanuit alle windstreken onderneemt men bedevaarten naar de heilige plaatsen en keert men weer huiswaarts met de goddelijke geschenken van lichamelijke gezondheid en zielevrede.’ Kortom, ‘De middeleeuwen als de onbedorven jeugd van onze cultuur (4).’

Dat is het beeld dat ontstaan is ‘... toen de romantische, ontwikkelde mensen vage ideeën begonnen te krijgen over de zogenaamde gouden tijden van ridders en legenden, omdat ze genoeg hadden van de gouden eeuw van Griekenland en Rome (5).’ Deze tweede voorstelling, die van vroom-christelijk in combinatie met heroïsch-ridderlijk, past met name ook in het katholieke reveil van de negentiende eeuw. De belangstelling in de negentiende eeuw voor de middeleeuwen manifesteert zich onder andere in de ‘neogotiek’, een kunststijl geïnspireerd op de middeleeuwse kathedralen waarvan men de concretisering kan aantreffen in spoorstations, musea, parlamentsgebouwen, in meubels, kunstnijverheid en boekdrukkunst, in romans zoals die van Walter Scott en ook, ook dat, in kerken en andere religieuze bouwwerken (6). Overigens, ook in de twintigste eeuw zien we in een aantal kringen nog steeds een idealisering van de middeleeuwen. Dit blijkt vooral in de jaren tussen de beide wereldoorlogen in de katholieke kerk. De pauselijke encycliciek *Quadragesimo anno* (1931) pleit voor een corporatieve in plaats van een democratische samenleving, en het corporatieve element is rechtstreeks afkomstig uit de veronderstelde ideale samenlevingsvorm van de middeleeuwen (7).

De belangstelling voor de middeleeuwen na de tweede wereldoorlog manifesteert zich vooral in ‘een vreemd hergebruik (8)’ zoals we dat kunnen signaleren in films, games, literatuur (inclusief strips), popmuziek en in het gedachtegoed van de New Age-beweging.

Natuurlijk kunnen wij niet spreken over *de* middeleeuwen. We spreken dan immers over een periode die van het einde van de vijfde tot het begin van de zestiende eeuw loopt. We kunnen zelfs niet spreken over *de* late middeleeuwen. Ook dan hebben we het nog over een periode van vijfhonderd jaar, van 1000 tot 1500. Dat is een even lange periode als van 1500 tot nu. En al zullen ontwikkelingen in de middeleeuwen in minder snel tempo hebben plaatsgevonden dan nu, ze waren er wel; de middeleeuwen van vlak voor de ontluikende renaissance vormen een andere periode dan de middeleeuwen waarin de gevolgen van het einde van het

Duizendjarige Rijk worden gevreesd. En in die vijfhonderd jaar vinden we alle aspecten zoals die hierboven besproken werden: anarchie naast orde, vroomheid naast wreedheid, honger naast overvloed, vrijheid naast slavernij, barbaarsheid naast verfijning, intellect naast domheid, liefde naast doortraptheid, enghartigheid naast tolerantie.

Met enige overdrijving kunnen we dus eigenlijk wel stellen dat de middeleeuwen op veel punten niet zo heel veel verschillen van de huidige tijd. Veel donkere aspecten van de middeleeuwen zijn niet donkerder dan nu en veel lichte aspecten verlichten ook nu de wereld. We hoeven niet zoals Umberto Eco te beweren dat we nu nog in de middeleeuwen leven (9) zonder te hoeven ontkennen dat veel aspecten van geloof, maatschappelijk en economisch leven, wetenschap, cultuur en kunst van tegenwoordig hun wortels hebben in die middeleeuwen.

De bedevaart, het pelgrimeren is onlosmakelijk met de middeleeuwen verbonden, maar evenmin als *de* middeleeuwen bestaan, bestaat er iets dat wij als *het* middeleeuwse ‘bedevaartswezen’ zouden kunnen beschouwen. Structuur en inhoud van de bedevaart veranderen met veranderingen in de maatschappelijke, politieke, economische en religieuze omstandigheden. De wijze en context van pelgrimeren in de vijftiende eeuw wijken af van die in de elfde eeuw; misschien wel even sterk als de bedevaarten uit de vijftiende eeuw van die van nu verschillen. Het spreekt voor zich dat we aandacht dienen te besteden aan de contextuele veranderingen om greep te kunnen krijgen op ontwikkelingen in het middeleeuwse bedevaartswezen.

Dit boek is gebaseerd op literatuuronderzoek. Er bestaat behoorlijk wat literatuur over ons onderwerp: rijp en groen, doorwrocht en oppervlakkig, erudiet en populair, oud en nieuw. Bij het doorwerken ervan was echter niet te ontkomen aan een gevoel dat er sprake is van een zekere ‘scheef trekking’ in de verschaft informatie.

In de eerste plaats kan opgemerkt worden dat veel auteurs toch min of meer impliciet het ‘romantische’ beeld van de middeleeuwen met zich dragen. Deze auteurs leggen in hun beschrijving van de bedevaart vooral het accent op de godsvruchtige achtergrond van de pelgrimage, op het devotionele karakter. En ongetwijfeld speelde dat element mee als motief. Maar ons daartoe beperken zou tekort doen aan de rijke variatie aan motieven om op bedevaart te gaan en zou daardoor ook voorbij gaan aan de rijke variatie in wijzen waarop men de bedevaart uitvoert en beleeft.

En het zou ook tekort doen aan de vanuit een ethisch en esthetisch standpunt wellicht minder te waarderen verschijnselen die de bedevaart begeleiden.

Wat in de tweede plaats opvalt, is dat er relatief weinig aandacht wordt besteed aan *ontwikkelingen* in de middeleeuwse bedevaart. Wellicht komt dat omdat de meeste auteurs toch veelal stil blijven staan in de periode van voor 1300, toen de bedevaart in Europa zijn hoogtepunt bereikte, en de grote veranderingen in de veertiende en vijftiende eeuw niet meer in hun beschouwingen betrekken. Wellicht handelen zij vanuit het gevoel dat het na de grote pestepidemieën wel ongeveer is afgelopen met het pelgrimeren. Niets is echter minder waar; wel ontwikkelen zich binnen de bedevaart nieuwe, interessante verschijnselen. Andere auteurs richten zich juist sterk op de nadagen van de middeleeuwse bedevaart zonder voldoende duidelijk aan te geven dat het verschaft beeld inderdaad slechts de nadagen belicht en niet maatgevend kan worden geacht voor de hele periode van de middeleeuwen.

Een derde opvallend punt is dat verreweg het grootste deel van de beschikbare literatuur zich bezig houdt met de zogenaamde ‘grote bedevaarten’, de tochten naar Rome, naar Jeruzalem en naar Santiago de Compostela. Daar kan wel begrip voor worden opgebracht. Deze bedevaarten zijn spectaculair en zelfs op dit moment kunnen nog aan den lijve de ontberingen worden ondervonden die middeleeuwse pelgrims moesten doorstaan om hun doel te bereiken. Maar de ‘kleine bedevaarten’ (lokaal en regionaal) maken evengoed deel uit van de middeleeuwse pelgrimages; ze vormen er een integraal onderdeel van en mogen niet buiten beschouwing worden gelaten als men over middeleeuwse bedevaarten in het algemeen wenst te spreken.

Bedevaarten en de daarmee samenhangende verschijnselen trekken de laatste decennia weer de aandacht. Deels hangt dit samen met de ontwikkeling van een tak van toerisme die zich vooral richt op cultuurhistorische verschijnselen. De (middeleeuwse) bedevaart heeft tal van sporen achtergelaten die ook nu de belangstelling trekken. En niet weinig (voormalige) bedevaartsoorden versterken deze toeristische belangstelling nog door het naspelen van oude bedevaartsrituelen, waarvan het zwaaien van het grote wierookvat in de kathedraal van Santiago de Compostela maar een voorbeeld is.

Er zijn ook veel toeristen die pelgrim spelen, alweer Santiago de Compostela is het doel van veel wandelaars en fietsers die het afleggen van de afstand als sportieve prestatie waarderen en/of hanteren als middel tot zelfrealisatie of om met de wereld in het reine te komen. Dat is dan wel weer een andere vorm dan de deelname aan de ééndaagse bezoeken aan Lourdes: op dezelfde dag met het vliegtuig uit en thuis.

Daarnaast kunnen we echter ook wijzen op een soort 'revival' van het orthodoxe bedevaartswezen. Veel bestaande bedevaartsoorden blijken een toenemend aantal bezoekers te trekken die het bezoek ook werkelijk als een religieuze daad beleven. Ook ontstaan nog steeds nieuwe bedevaartsoorden, bijvoorbeeld Medjugorje in het voormalige Joegoslavië. Of de bijeenkomsten van jongeren in Taizé, weliswaar geen formele bedevaart, maar het fenomeen van Taizé respecteert de geest van de bedevaart wel (10). Het gaat hier om activiteiten met dezelfde emotionele bijverschijnselen als in de middeleeuwen. Er bestaat deelname aan een cultus, compleet met apocalyptische elementen; voorspellingen van rampen die de mensheid te wachten kunnen staan.

Bij het merendeel van toch wel devote pelgrims van nu zit niettemin een 'toeristisch' aspect aan hun handelen. Maar dat was in de middeleeuwen vaak niet anders. Hoe devoot men destijds ook was, nieuwsgierigheid naar de buitenwereld moet nauwelijks te onderdrukken zijn geweest (11).

En dan hebben we tegenwoordig ook nog de New-Age-beweging. Binnen de New Age ('de invulling van de vacature van het christendom') en de daarmee samenhangende en verwante verschijnselen zijn 'toeëigeningsprocessen met betrekking tot de bedevaartcultuur aan de orde'. In de New-Age-beweging is veel belangstelling te constateren voor reizen naar verblijfplaatsen van kluisenaars (die niet beslist heilig hoeven te zijn verklaard) en naar bedevaartsoorden (die niet per definitie christelijk hoeven te zijn). 'Bedevaartsplaatsen scoren ... hoog omdat op die heilige plaatsen veel in relatie wordt geacht te staan tot metafysische krachten en in verband wordt gebracht met fysieke of spirituele vormen van genezing (12)'.

1. ‘WIJ GAAN OP NAAR HET HUIS VAN DE HEER’

1.1 Middeleeuwse bedevaarten: het voorspel

‘Daar het de mens eigen is, om gaarne voorwerpen en plaatsen te beschouwen, waaraan zich grote herinneringen aanknopen, zoo is het niet vreemd, dat ook bij vroomen Christenen, een godsdienstig verlangen werd opgewekt om Jeruzalem en Golgotha te aanschouwen, benevens het heilige graf, waarin het ligchaam des Verlossers was besloten geweest. Sedert de vierde eeuw was het dan ook niet zeldzaam, pelgrims derwaarts te zien trekken; en met de uitbreiding van het Christendom begon het geloof veld te winnen, dat deze bedevaarten een God welgevallig en verdienstelijk werk waren. Overal vonden de pelgrims milde handen, die hen onderweg van het nodige voorzagen, en hetgeen eerst uit godsdienstigheid, daarna uit nieuwsgierigheid was geschied begon nu ook al eens uit hebzucht en eigenbaat ondernomen te worden, zodat deze bedevaarten zeer menigvuldig werden’ (1)

Er zijn nogal wat definities van het begrip ‘bedevaart’. Wij beperken ons tot een zeer eenvoudige: ‘Bedevaart is de reis naar en het bezoek aan een heilige plaats (2)’. Reis en bezoek worden primair opgevat als een religieuze daad of verricht op grond van een religieuze belofte.

Zo gedefinieerd, verschilt de christelijke bedevaart, zeker in de middeleeuwen, niet van die van andere godsdiensten. Niet van bestaande godsdiensten en niet van godsdiensten die aan het christendom vooraf gingen. ‘Christenen kennen hun bedevaarten van de oudste tijden, maar zij waren zeker niet de eersten, die op reis gingen naar heilige plaatsen (3).’

Bedevaarten zien we bijvoorbeeld al als een integraal onderdeel van de joodse godsdienst. Psalm 122 (alle Psalmen 120 t/m 134 zijn overigens als ‘bedevaartpsalmen’ te beschouwen) zegt: ‘Hoe verblijd was ik toen zij mij zeiden “wij gaan op naar het huis van de Heer”. Zo staan dan nu onze voeten in uw poorten, Jeruzalem ... Het is daarheen dat opgaan de stammen, de stammen van hem, van Jahwe ...’

Ook de antieke culturen geven veel voorbeelden van bedevaarten. In Egypte is Abydos, waar het hoofd van Osiris wordt bewaard, lange tijd een belangrijke bedevaartplaats. En in Griekenland zijn de tempels van

Apollo op Rhodos en van Diana in Efese langdurig centra van verering door pelgrims die lange reizen maken om gunsten van de godheid af te smeken (4). Het doel van bedevaarten naar tempels van de god Asklepios (god van de gezondheid) spreekt voor zich (5).

De christelijke bedevaarten komen vermoedelijk ‘als terloops’ tot stand. Ze zijn in ieder geval niet het resultaat van een doelbewuste kerkpolitiek; integendeel haast, de officiële kerk heeft lange tijd nogal gereserveerd tegenover het verschijnsel gestaan. En een verplichting tot bedevaart, zoals de Islam die kent (naar Mekka), heeft de christelijke kerk nooit gehad. Maar niettemin worden de bedevaarten een feit. Deels kunnen wij daarin een insluipen van heidense gebruiken herkennen, maar deels ook een middel ter versterking van het geloof in de barre tijden van de christenvervolgingen. De bedevaarten richten zich dan met name op de graven van de voor het geloof gestorvenen (‘martelaren’). Deze graven zijn in de gehele antieke wereld te vinden, maar een concentratie ervan bevindt zich in Rome. Al in de vierde eeuw laat paus Damasus de route naar de Romeinse catacomben bewegwijzeren (6). Uit het lot en de heerlijkheid van de martelaren ontleen de vroege christenen moed en troost.

Daarnaast worden de plaatsen waar zich het leven en het lijden van Christus hebben afgespeeld doel van bedevaart. Aanvankelijk met mate echter, het Heilige land en Jeruzalem zijn lange tijd voor christenen moeilijk te betreden terrein. De vernietiging van Jeruzalem na de opstand van 70 en de maatregelen van de autoriteiten na de opstand van Bar Kochba (132-135) om zowel joden als christenen uit de Heilige Stad te weren bieden weinig ruimte voor bedevaarten. Bovendien is Jeruzalem tot in de vierde eeuw voor christenen vooral een symbool van ‘eschatologische hoop’ en niet zozeer een plaats waar je heen reist om het heilige in een materiële omgeving te ontmoeten. Ook het feit dat pelgrimeren al zo lang een aspect is van het joodse geloof weerhoudt veel christenen van een bedevaart naar deze stad. Wel reist een niet onaanzienlijk aantal christenen naar het Heilige land vanwege studieredenen: daar leer je immers het best de Hebreeuwse taal en deze kennis is nodig om het Oude Testament te kunnen lezen (7).

Bedevaarten en in het bijzonder bedevaarten naar het Heilige Land worden een stuk belangrijker als het christendom in de vierde eeuw staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk wordt. De ‘pax Romana’ wordt nu ook de ‘pax christiana’. Christelijke pelgrims kunnen onder bescherming van het

staatsgezag naar hun heilige plaatsen reizen en daarbij gebruik maken van de dan nog voortreffelijke infrastructuur van het Romeinse Rijk. Daardoor zijn zij in staat om in relatief korte tijd grote afstanden af te leggen. Verder zien we een sterke stimulans van de bedevaarten door het ‘officieel’ maken van christelijke bedevaartsbestemmingen. Martelaren krijgen een kerk boven hun graf en keizerin Helena (de moeder van Constantijn de Grote, de eerste Romeinse keizer die naar overlevering het christendom omhelst) versterkt de bedevaart naar het Heilige Land door er zelf heen te pelgrimeren en onder de puinhopen van Jeruzalem het Heilige Kruis vandaan te halen, de locaties van de Kruisgang en de Wederopstanding vast te stellen en de heilige plaatsen te herstellen met het bouwen van kerken en kapellen (8). De invloed van die pelgrimstocht van Helena is groot. Tenslotte is zij van het keizerrijk de tweede in rang, met de titel van Augusta. Helena is een duidelijke trendsetter en al heeft zij de bedevaart naar het Heilige Land niet uitgevonden, zij heeft het verschijnsel in ieder geval wel sterk bevorderd: het aantal pelgrims neemt aanzienlijk toe (9). ‘In Palestina ziet men de meest opmerkelijke mensen van de wereld. De aanzienlijke personen uit Gallië komen hier, de Britanniër laat zijn westelijke zon in de steek om hier te komen. En wat te zeggen van de Armeniërs, de Perzen, de mensen uit Indië, Ethiopië, Egypte, Mesopotamië en van al die massa’s mensen uit de Oriënt’ (De H. Hieronymus, omstreeks 390).

Uit de hele bekende wereld trekt men naar Palestina. Niet alleen het heilige Land zelf wordt daarbij bezocht, men trekt bijvoorbeeld ook naar Edessa, Egypte, Mesopotamië en andere plaatsen waar martelaren het leven hebben gelaten. In het Heilige Land zelf en in de streken daaromheen reizen de pelgrims meestal in groepen onder leiding van een gids die hen vertelt wat zij op bepaalde plaatsen geacht worden te zien en geacht worden te doen. Meestal zijn het monniken of geestelijken die deze taak op zich nemen. De groepen worden van de ene naar de andere gids doorgegeven.

Veel pelgrims blijven in Palestina of Egypte achter. Zij worden kluisenaar of sluiten zich aan bij een van kloostergemeenschappen die juist in deze eeuwen in het leven worden geroepen. Deze kloosters spelen op hun beurt weer een belangrijke rol bij de begeleiding van en de zorg voor pelgrims. Veel reisverslagen spreken vol lof over de kloosters waar de pelgrim onderdak kan vinden en waar hij bij ziekte wordt verpleegd.

Langzamerhand doet de overtuiging haar intrede dat God met zijn genadekracht op bepaalde plaatsen meer nabij is dan op andere. Die

bepaalde plaatsen kunnen de locaties zijn waar martelaren zijn begraven of (delen van) andere heiligen. Of plaatsen in het Heilige Land die een rol hebben gespeeld in het leven en sterven van Christus. Later komen daartoe ook plaatsen in aanmerking waar overleden heiligen zich hebben gemanifesteerd of waar de Heilige Maagd zelf verschenen is; waar voorwerpen aanwezig zijn die tot de heiligen of tot de Heilige Familie zelf hebben behoord of die in verband met hen kunnen worden gebracht.

De bemoeienissen van de H. Helena met (potentiële) bedevaartsoorden hebben er veel toe bijgedragen dat de kerk nu officiële aandacht aan het verschijnsel gaat besteden. Er is nog steeds aarzeling: 'De bedevaarten zijn geloofsuitingen, die de redelijke mens prikkelen tot tegenspraak. Er is een duidelijke incongruentie tussen het denkbeeld van Gods alomverteenwoordigheid en de mening dat op deze of gene plaats het goddelijke meer aanwezig is dan elders (10).' Ook de joodse traditie zit veel kerkelijke officials nog altijd dwars. Niettemin nemen de concilies van Nicea (325) en Chalcedon (451) besluiten met betrekking tot de bedevaart. Zo dienen kloosters pleisterplaatsen te zijn op de lange weg van de pelgrim.

In de vijfde en zesde eeuw verdwijnt in het Westen de 'pax Romana' door de invallen van de 'barbaren'. Pelgrimeren wordt daardoor aanzienlijk bemoeilijkt. In het Oosten is er echter vooralsnog weinig aantasting van het bedevaartswezen te bespeuren. Het Oost-Romeinse rijk blijft nog eeuwen intact en de uiteindelijke Arabische veroveraars van het Heilige Land leggen pelgrims voorlopig weinig in de weg. Weliswaar verrijzen bij de heilige plaatsen al spoedig ook Islamitische heiligdommen, maar in het algemeen zijn de Arabieren nog voorkomend ten opzichte van christelijke pelgrims. Dat het aantal pelgrims niettemin terug loopt is vooral te wijten aan het wegvallen van het westelijke 'recruteringsgebied'.

In het Westen is er pas weer sprake van opbloei na de 'herkerstening' van grote delen van Europa en het aanhalen van de band tussen de Heilige Stoel en de nationale kerken van Gallië, Spanje en Engeland. Maar dan naderen we de tijd van Karel de Grote (achtste en negende eeuw) al. De weg vanuit het Westen naar het Heilige Land wordt weer gevonden en in het Westen ontstaan nu zelf ook bedevaartscentra (de H. Martinus te Tours, de H. Maagd te Chartres, de H. Dunstan te Glastonbury, O.L. Vrouwe van de Pilaar te Zaragoza enzovoort) en er treedt een herstel en ontwikkeling op van het tweede belangrijke bedevaartscentrum in de christelijke wereld, te weten Rome (11).

Rome is al van vroege tijden af een bedevaartsoord. Het bloed der martelaren heeft in deze stad uitgebreid gevloeid en naast Petrus en Paulus zijn nog vele anderen hier om het geloof gedood. In de zevende en achtste eeuw zien we hoe Rome zich ontwikkelt tot het centrum van de Westerse christenheid. De positie van de bisschop van Rome als primate van de kerk tekent zich steeds duidelijker af en het wordt steeds meer gebruik dat gekozen bisschoppen naar Rome trekken om daar hun wijding en insignia in ontvangst te nemen. Deze wijding krijgt een bijzonder glans door een gebed bij de graven van de H. Petrus en H. Paulus. Het voorbeeld van de bisschoppen wordt gevolgd door lagere geestelijken en uiteindelijk zien we hoe ook wereldlijke heren de weg naar Rome inslaan.

De regering van Karel de Grote heeft veel voor de bedevaarten betekend. Onder zijn regering verspreidt het christendom zich sterk, nemen in het Karolingische rijk de reis- (en dus ook de bedevaarts-) mogelijkheden toe en bovendien onderhoudt Karel redelijke diplomatieke betrekkingen met kalief Haroun al Rashid, een relatie die Karel onder andere in staat stelt de bouw van gasthuizen in Palestina te regelen.

Lang duurt die situatie overigens niet. Karels rijk valt na zijn dood uiteen met voorspelbare consequenties voor de bedevaarten; pelgrimeren wordt een wel zeer onveilige activiteit door de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in die tijd. Ook in het Oosten stagneert de bedevaart. Zowel de land- als de zeeroutes naar het Heilige Land worden gevaarlijker en de verschillende Mohammedaanse potentaten die hier het bewind gaan voeren zijn heel wat minder welwillend dan hun voorgangers. Een volledige stilstand is echter nooit opgetreden (12).

In de Nederlanden is al vroeg (in ieder geval voor het jaar 1000) sprake van bedevaartsplaatsen: onder andere Maastricht (H. Servaas), Deventer (H. Lebuinus), Elst (H. Werenfridus), Egmond (H. Adalbert), St Oedenrode (H. Oda) en Rhenen (H. Cunera) (13).

1.2 Middeleeuwse bedevaarten: de periode 1000-1500

‘Tegenwoordig reizen mensen duizenden kilometers om het huis van Elvis Presley te bezoeken en om op een veiling te bieden op een van zijn spijkerbroeken. Middeleeuwse pelgrims verdrongen zich met bijna even grote devotie in de Kerk van het Heilige Graf, gebouwd op de plaats van de veronderstelde graftombe van Jezus Christus, om stukken van het Ware Kruis te bekijken waarvan de onderdelen over half Europa waren verspreid ... en om allerlei vermeende relieken te kopen van rondtrekkende handelaren (14).’

In de tweede helft van de tiende eeuw vormt zich, beginnend in Frankrijk, een nieuwe pelgrimsgolf die oploopt in de elfde en twaalfde eeuw (15) en voor de dertiende eeuw zonder meer als ‘massaal verschijnsel’ wordt gekarakteriseerd (16). De bedevaart naar het Heilige Land trekt aan en de steeds geprononceerder centrumfunctie van Rome in het westerse christendom wordt benadrukt door een hand over hand toenemend bezoek. En naast de twee ‘traditionele’ grote bedevaartsbestemmingen (Rome en Jeruzalem) gaat zich een derde manifesteren: Santiago de Compostela, die in de tiende eeuw bekendheid begint te krijgen en zich in de elfde en twaalfde eeuw als een serieuze concurrent van Rome naar voren werkt.

Naast deze drie grote bedevaartsbestemmingen ontwikkelt zich in Europa een reeks van ‘sub-toppers’, bedevaartscentra van nationale, soms ook van internationale betekenis, maar met een geringere aantrekkingskracht dan de ‘grote drie’. Sommige van deze nieuwe oorden van betekenis, zoals Chartres, Vézelay, Le Puy en St Gilles liggen langs de grote routes naar Santiago en pikken een graantje mee van de stroom pelgrims naar de H. Jacobus, hoewel ze zeker ook een ‘eigen’ publiek hebben. Andere grote centra zoals Keulen, Aken, Mont-st Michel, Bari, Rocamadour functioneren min of meer zelfstandig. Het aantal ‘subtoppers’ neemt toe met de uitbreiding van het christelijke areaal (Zaragoza, Montserrat) en met het canoniseren van nieuwe heiligen (de H. Thomas in Canterbury, 1173, de H. Antonius in Padua, 13e eeuw, de H. Franciscus in Assisi, 13e eeuw, de H. Catharina in Siena, 14e eeuw (17)).

Het zijn echter niet alleen toppers en subtoppers die jaarlijks honderduizenden op weg doen gaan, om, vaak na grote ontberingen, hun doel te bereiken. Daarnaast kennen we namelijk reeksen kleinere regionaal en zelfs lokaal gerichte bedevaartsoorden. We weten daar relatief weinig

van af. Soms duiken ze ineens op in documenten of in een literair tekstfragment. Een enkele keer verschijnen ze op een kaart. Van veel, zo niet de meeste, van deze pelgrimsoorden weten we noch de ontstaansdatum, noch de reden van ontstaan. Ze zijn in ieder geval heel wat minder beroemd dan hun grote broers, maar gezamenlijk trekken zij wel een opmerkelijk aantal pelgrims. We zien hoe slaperige dorpskerkjes van de ene dag op de andere een bedevaartsoord worden door een (reeks van) wonder(en) of door de ontdekking of verwerving van een relik. Er zijn veel lokale en regionale heiligdommen en in zekere zin beconcurreren zij elkaar. Daarom is hun reikwijdte over het algemeen beperkt. Vaak liggen de heiligdommen zo dicht bij elkaar dat pelgrims een soort circuit kunnen beschrijven waarin ze verschillende cultuuroorden bezoeken (18).

Na 1300 stagneert de deelname aan de ‘grote’ bedevaarten. Dat betekent overigens geen ondergang: Santiago en Rome blijven tot het einde van de middeleeuwen hun bezoekers trekken, maar echt grote aantallen pelgrims zien we eigenlijk alleen nog op de feestdag van ‘gevestigde’ heiligen en tijdens de spaarzame ‘jubeljaren’ (19). De tochten naar het Heilige Land nemen overigens na een duidelijke ‘dip’ in de vijftiende eeuw weer in aantal toe, maar veel traditionele, middelgrote heiligdommen nemen toch in invloed af. Dit is deels wellicht een gevolg van algemeen dalende belangstelling voor de bedevaart, maar we krijgen ook te maken met enerzijds de opkomst van nieuwe bovenregionale cultuuroorden zoals Notre Dame de l’Epine in de Champagne, Saint Thibaut in de Elzas en Einsiedeln in Zwitserland (20). (Traditionele centra van Maria-verering zoals Rocamadour, Chartres, Montserrat en le Puy handhaven zich overigens moeiteloos). En anderzijds zien we het ontstaan van nieuwe kleinere, regionaal en lokaal gerichte cultussen. Alleen al in een diocees als Straatsburg wordt tussen 1350 en 1520 een dertigtal nieuwe cultusplaatsen gesignaleerd. Onder de nieuwe heiligdommen zijn die met relieken van de Heilige Maagd of van Christus zelf het meest populair. Het aantal keren dat een beeldje van Maria beweegt, spreekt of tranen laat vloeien neemt sterk toe en elke keer leidt dat wel weer tot nieuwe bedevaartsactiviteiten.

Opmerkelijk is dat na 1350 veel lokale en zelfs regionale activiteiten plaats vinden buiten de begeleiding van de officiële kerkelijke instanties, het zijn min of meer spontane volksbewegingen. De houding van de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten is daarbij vaak ambivalent: verbieden of negeren? De ervaring is dat veel van die bewegingen vanzelf verlopen (21) en zo niet, dat ze zich op termijn toch voegen in het reguliere kerkelijke leven.

Op het einde van de middeleeuwen raken veel tradities in verval. Maar geldt dat ook voor de bedevaart? Het karakter van de bedevaarten verandert, en zeker niet alleen wat betreft de bestemming, maar ook als de middeleeuwen al lang afgelopen zijn trekken nog steeds gelovigen in grote aantallen naar hun heiligdommen. Als Margry (22) in de tachtiger jaren van de vorige eeuw een onderzoek in Noord-Brabant doet naar nog 'levende' bedevaartsbestemmingen treft hij er niet minder dan vijftig aan. En van die vijftig stammen er veertien uit de middeleeuwen. En al houden we er rekening mee dat een aantal ervan uit de nogal late middeleeuwen stamt en dat van een aantal van deze bejaarde bedevaartsoorden het aanvangsjaar voor discussie vatbaar is, dan nog moeten we concluderen dat bedevaartstradities een uitermate taai leven kunnen hebben. Ook in het huidige kerkelijke wetboek worden bedevaarten nog steeds genoemd als behorende tot de goede werken of als een bijzondere vorm van boetedoening (Can. 231 par.1 en 2) (23).

1.3 Locaties van bedevaartsoorden

Hoeveel middeleeuwse bedevaartsoorden er in Europa en het Nabije Oosten hebben bestaan weten we niet. Zelfs een enigszins accurate schatting is niet mogelijk; het moeten er in ieder geval duizenden zijn geweest. Alleen al in de noordelijke Nederlanden heeft Van Herwaarden (24) er 138 geteld, op 111 locaties. Veel bedevaartscentra functioneren de gehele middeleeuwen door met een verrassende continuïteit; andere centra komen plotseling in het vizier, kennen een periode van bloei en verdwijnen dan weer. Maar heel wat centra onttrekken zich aan onze waarneming hetzij door gebrek aan bronnen, hetzij omdat beschikbare bronnen nog niet alle op dit aspect zijn onderzocht.

Eigenaardig is de geografische spreiding van bedevaartsplaatsen. Soms zien we een regionale opeenhoping zoals bijvoorbeeld in Rome en in Bretagne, maar we komen op de kaart van Europa in deze ook relatief lege plekken tegen, ondanks het feit dat kerstening hier niet later of minder intensief heeft plaatsgevonden dan elders. Nieuwe vestigingen blijken zich ook weinig of niets aan te trekken van een reeds bestaande verdeling; van verzadigingsverschijnselen is geen sprake, ook waar veel bedevaartsoorden zijn, is er altijd nog wel plaats voor een nieuwe.

Het idee dat het ontstaan en de bloei van bedevaartsoorden afhankelijk zouden zijn van een zekere infrastructuur (bijvoorbeeld een gunstige ligging aan handelswegen) wordt door onderzoek niet bevestigd.

Inderdaad vinden we op deze routes goed renderende oorden, maar we vinden ze evengoed in moeilijk toegankelijke gebieden. Veel bedevaartsoorden vinden hun begin in initiatieven van kloosters, maar kloosters zien we ook vaak ontstaan in het 'voetspoor' van bedevaartscentra, zij dienen dan als huisvesting voor de beheerders van het cultuscentrum.

Veel bedevaartsoorden vinden we op de plaats waar vroeger heidense heiligdommen waren gevestigd, die in 'hun' tijd ook pelgrims aantrokken. Bredero (25) wijst bijvoorbeeld naar de H. Brigida in Kildare (Ierland). De H. Brigida heeft nooit bestaan, maar de cultus ligt wel in het verlengde van die van een Keltische vuurgodin. Wasser (26) noemt onder andere Chartres, dat al in voor-christelijke tijd een Keltisch heiligdom was (een grot met een bron in een heilig woud) met een vruchtbaarheids-cultus in de vorm van eerbewijs aan het moederschap in de figuur van een 'maagd die zal baren'. Van een dergelijk cultusobject is de stap naar de Heilige Maagd maar klein. Het 'oerbos' van La Sainte-Baume wordt door de Keltische omwonenden als heilig beschouwd en het is naar dit woud dat een engel Maria Magdalena voert na haar veronderstelde ontsnapping uit het Heilige Land. Verder worden door Wasser vermeld Glastonbury (de H. Dunstan, in voor-christelijke tijden een begraafplaats van stamhoofden), Holywell (de H. Winfried, mogelijk verband met zonnefeesten van Keltisch-druïdische oorsprong), Echternach (de H. Willebrord, de 'springprocessie' met drie huppelpassen vooruit en twee achteruit is wellicht al een voor-christelijke rite) en Le Puy (de H. Maagd, eveneens een Keltisch heiligdom: 'steen der koortsen').

Milis, Charon e.a. (27) achten een historische continuïteit van heidens naar christelijk heiligdom een vrij normaal verschijnsel als je je realiseert hoe sterk de invloed van het heidendom is geweest op de vorm en beleving van het middeleeuwse christendom. Allerlei oude gebruiken zijn onbewust, maar ook bewust door het christendom overgenomen en voorzien van een nieuw jasje en een nieuwe functie. Van veel heiligdommen is die 'heidense wortel' niet meer vast te stellen, maar het is opvallend hoeveel christelijke heiligdommen ontstaan zijn bij een boom of een bron, in een bos of in een grot: ook geliefde locaties voor heidense heiligdommen. Dezelfde gedachten volgend is het ook plausibel dat verschillende christelijke heiligen taken hebben overgenomen van heidense godheden, als zij al niet als een gekerstende heidense god kunnen worden beschouwd (28).

Toch moeten we oppassen niet overal een continuïteit van heilige plaatsen vanuit de heidense oudheid (Grieks, Romeins, Keltisch,

Germaans) te veronderstellen. Veel christelijke bedevaartsoorden hebben zich aantoonbaar op eigen kracht ontwikkeld, maar de grap is dat in die gevallen wel vaak het verhaal bestaat dat er sprake is van een oudere cultusplaats. 'Bij nader toezien blijkt ... hoe deze vermeende heidense voorgeschiedenis pas via allerlei diffuus materiaal geconstrueerd werd' (29). Bij deze constructies, die veelal uit de negentiende eeuw stammen, spelen plaatselijke cultusbeheerders een niet onbelangrijke rol. Kennelijk wordt zoets als een extra attractie beschouwd en als zodanig in propagandagidsjes verwerkt.

2. BEDEVAARTEN IN DE MIDDELEEUWEN: DE OMSTANDIGHEDEN

‘ Zij verduren leed en pijn,
Doorstaan grote beproevingen,
Sneeuw, regen en wind
Als zij met hun handen het land bewerken.
...
In grote ellende en honger
Leiden zij een bitter en karig bestaan.
Arm, ziekelijk en behoeftig’

Benoit de Sainte Maure, plm 1180

2.1 Inleiding

Wij laten ons verhaal over middeleeuwse bedevaarten beginnen in het magische jaar 1000. Maar welke betekenis de tijdgenoten aan dat jaartal ook gehecht mogen hebben, het is niet meer dan een mijlsteen langs de ontwikkelingsweg van Europa. De elfde en twaalfde eeuw staan op de schouders van de negende en de tiende, van een scherp breukvlak is geen sprake. De late middeleeuwen, inclusief een zo opvallend cultuurelement als de bedevaarten, kunnen dus niet goed begrepen worden zonder inzicht in het wedervaren van Europa op een vroeger tijdstip.

De negende en tiende eeuw worden vaak in sombere kleuren afgeschilderd. En daar zijn veel redenen voor. Het imperium van Karel de Grote is na zijn dood opgesplitst en tenslotte uiteengevallen in een groot aantal ministaatjes, waarvan de heren elkaar om het minste en geringste naar het leven staan. Van alle kanten worden invallen van vreemde volkeren gemeld: Noormannen in het Noorden en Westen, Magyaren in het Oosten, Saracenen in het Zuiden. En elke inval gaat gepaard met roof, moord en verwoesting.

In economisch opzicht is Europa teruggefallen op een economie die voornamelijk is gebaseerd op zelfverzorging en ruilhandel. In sociaal opzicht bestaat de bevolking uit tien procent heren en hun handlangers, een te verwaarlozen percentage stedelingen en voor de rest uit boeren.

De toestand waarin de kerk verkeert doet voor haar bestaan vrezzen. Zielszorg bestaat nauwelijks meer; de parochiegeestelijken zijn ongeletterden die samen met hun parochianen moeten ploeteren om het dagelijkse brood. De kloosterorden hebben hun geloften vergeten. De kerkelijke goederen worden door adellijke families als hun persoonlijke bezit beschouwd; kerkelijke ambten worden vervuld op basis van geld, relaties en familiebetrekkingen; de invloed van de paus overschrijdt nauwelijks de grenzen van zijn eigen diocees.

Het instorten van het centrale gezag en de bedreigingen van buitenaf hebben de eerste groei-impulsen, die zich voorzichtig hadden ontwikkeld in het Karolingische tijdperk, onderdrukt en een vrij abrupte terugkeer naar barbaarse toestanden, naar 'pleine anarchie' (1) veroorzaakt. De bouwwerken uit de Karolingische periode zijn weer grotendeels verdwenen en na 860 gaat het gebruik van het schrift bijna verloren.

Uit bewaarde schriftelijke stukken van rond 1000 kan men 'een primitieve wereld ontwaren, een bijna ongerepte natuur, zeer weinig mensen, voorzien van onbeduidende werktuigen, met blote handen strijdend tegen de sterke vegetatie en de krachten van de aarde, niet in staat om deze aan zich te onderwerpen, van tijd tot tijd geteisterd door hongersnood en ziekte, voortdurend door honger gekweld (2)'. Dorpen tellen veelal nog geen honderd inwoners en liggen niet zelden twintig tot dertig kilometer van het volgende dorp. Alleen de adel heeft een achternaam, de gewone boerenbevolking niet. De meeste boeren leven en sterven zonder hun geboorteplaats ooit te hebben verlaten. Als iemand, bijvoorbeeld in oorlogstijd, verwijderd raakt van zijn dorp, dan is de kans niet gering dat hij het nooit meer terug vindt (3).

Zoals de romancier schrijft: 'Een land zonder mensen, uitgestrekte ongetemde landschappen, moerassen en veen, breiddelloze rivieren, verwilderd en ondoordringbaar bos waar ergens op een open plek wat kolenbranders kamperen ... boerenhutten van rotsblokken gestapeld en andere van leem en twijgen gevoegd, achter ruwe palissaden het verblijf van een landheer met plumpe schuren, een keuken en een onderkomen voor het horige slavenvolk; hier en daar het verbleekt skelet van een lang ingestorte Romeinse nederzetting of vesting, soms herschappen in iets wat een stadje lijkt, met een kerkje en een stadswal, waarachter wat wapensmeden, wijnbouwers, wevers en dienstvoolk van een baron of bisschop huizen ... Een wereld die tegenover Byzantium, Bagdad of Arabisch Cordoba van jammerlijke achterstand en armoede getuigt.' Dit is

dan de situatie waarin het Europese Westen bij het naderen van het jaar 1000 verkeert. Het is een situatie van intellectuele duisternis, verregaand gebrek, vervuiling en ziekten. Honger is hét kenmerk van het mensdom in deze periode ‘...en dat was dan een ellende bij vredestand. Als de heren oorlog voerden om een bos, een viswater of riviertoel ... was die ellende dodelijk (4) ’.

Maar na 1000 zien we hoe Europa vrij plotseling in politiek, demografisch, maatschappelijk, economisch en religieus opzicht een nieuwe fase ingaat. De veranderingen zijn zo groot dat veel auteurs spreken van een middeleeuwse renaissance, die ongeveer van 1050 tot 1300 heeft geduurd (5).

De vraag is, heeft die renaissance werkelijk *plotseling* zijn beslag gekregen? Dat is eigenlijk nauwelijks te geloven en het idee dringt zich op dat de terugval tussen Karel de Grote en het nieuwe millennium misschien toch minder groot is geweest dan wel wordt verondersteld. Natuurlijk heeft het ineensstorten van het centrale gezag grote gevolgen voor de politieke, maatschappelijke en economische ontwikkeling van Europa, evenals de invallen van de barbaren. Maar voor het dagelijkse leven hadden deze gebeurtenissen eigenlijk niet zoveel consequenties. Er zijn grote verschillen tussen het dagelijkse leven in 1800 en 2000, maar de verschillen in deze tussen 800 en 1000 zijn minimaal. Dit wil niet zeggen dat de ‘grote gebeurtenissen’ geen invloed hebben op het leven van de bevolking, maar honger blijft honger, oorlog blijft oorlog en onderdrukking blijft onderdrukking. Bij zo’n levenswijze is er voor gradaties in ellende eigenlijk nauwelijks meer plaats.

Maar we zien wel dat de bestuurlijke verbrokkeling en de invallen van vreemdelingen uiteindelijk processen op gang brengen die de basis leggen voor een periode in de middeleeuwen die eigenlijk pas in recente tijden naar waarde wordt geschat. De twaalfde en dertiende eeuw worden plotseling samengevat tot de ‘fascinerende middeleeuwen’ (6), de dertiende eeuw krijgt het predikaat ‘the magnificent century’. De stap van houten kasteel naar stenen kathedraal wordt in nauwelijks tweehonderd jaar gezet.

En deze processen leiden er ook toe dat de bedevaart zich ontwikkelt van een marginaal tot een massaal verschijnsel, tot een belangrijk instituut binnen de middeleeuwse samenleving. Evenmin als de andere kenmerken die tenslotte tot de ‘magnificent century’ leiden staat het bedevaartswezen los van wat er in Europa voor en na 1000 gebeurt.